

Darja Mihelič*

Cigan ima črne oči, pri njem so kratke noči**

IZVLEČEK

Prispevek najprej predstavlja podobo Romov v slovenskem ljudskem, v prvi vrsti pesemskem izročilu. To vsebuje domišljajske opise in prigode, ki pripadnikom romske etnične skupine pripisujejo zloveščo нрав, a tudi neustavljivo, skrivnostno privlačnost, v njem pa je najti še podatke o različnih plateh vsakdanjega življenja Romov. Te sta v 19. stoletju, iz katerega izvira tudi večina pritegnjenega ljudskega slovstva, kot posebno etnično in družbeno skupino preučevala in o njih pisala slovenska razumnika, zgodovinarja Ivan Steklasa in Janez Trdina. Njuna zapažanja se delno ujemajo, delno pa odstopajo od tistih, ki so se izoblikovala med ljudstvom.

Ključne besede: Romi, cigani, slovensko ljudsko izročilo, Ivan Steklasa, Janez Trdina

* Dr., redna profesorica Univerze v Ljubljani in Univerze na Primorskem, znanstvena svetnica ZRC SAZU v pokoju, Murnikova ulica 18, SI-1000 Ljubljana, mihelic@zrc-sazu.si.

** Od 6. do 8. oktobra 2005 je Znanstveno raziskovalno središče Koper Univerze na Primorskem v sodelovanju z Zgodovinskim društvom za južno Primorsko, Univerzo Ca' Foscari iz Benetk in Fakulteto za humanistične študije Koper pripravilo mednarodni interdisciplinarni znanstveni sestanek Retorike deviantnosti: Kriminalci, izobčenci in devianti skozi zgodovino. Z Andrejem Studnom sva redno sodelovala tako v programskem odboru pri oblikovanju vsebine tega in več drugih koprskih simpozijev kot tudi kasneje z referati na teh prireditvah. Tema mojega referata je bila Cigani v slovenskem ljudskem izročilu (Mihelič, Cigani), pri čemer sem izhajala predvsem iz objave slovenskih ljudskih pesmi Karla Štreklja (Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi I–IV*). Andrej je svoj prispevek na simpoziju (Studen, *Zlo pijančevanja*, 2005) objavil v članku (Studen, *Zlo pijančevanja*, 2007) in ga 2009 nadgradil s knjigo *Pijane zverine*. Kasneje se je lotil tudi segmenta romske problematike.

ABSTRACT

NIGHTS ARE SHORT WITH THE BLACK-EYED GYPSY

The contribution presents the image of the Roma in the Slovenian folk (especially poetic) tradition, which consists of imaginative descriptions and stories that attribute an ominous character but also an irresistible, mysterious attraction to the members of the Roma ethnic group. It also contains information on the various aspects of these people's everyday life. In the 19th century, from which most of the examined folk literature originates, the Slovenian intellectuals and historians Ivan Steklasa and Janez Trdina studied and wrote about the Roma as a separate ethnic and social group. Their observations partly coincided and partly diverged from those that had emerged among the common people.

Keywords: the Roma, Gypsies, Slovenian folk tradition, Ivan Steklasa, Janez Trdina

Faktografija o Romih, ljudsko izročilo in njegova povédnost za zgodovinarja

Romi, некоč imenovani Cigani, so pripadniki nomadskega ljudstva, ki izvira iz severozahodne Indije, od koder so se od začetka 10. stoletja razselili po Evropi, Bližnjem vzhodu, Ameriki in celo Avstraliji. Na Balkan so se priselili čez Grčijo. Literatura o tej etnični skupini je obsežna,¹ sistematično jo predstavlja tudi Wikipedija. Etnična oznaka Cigan (Gipsy, Gitano, Zigeuner, Zingaro itd.) se v sodobnem času v evropskih jezikih in tudi v slovenskem zlasti zaradi slabšalnega prizvoka opušča, nadomešča jo vzdevek Rom.²

1 Stanje objav pred pol stoletja je razvidno iz: Andrejič, *Prilog bibliografiji*. Sodobnejšo bibliografijo o Romih objavlja: Štrukelj, *Tisočletne podobe*, 315–22, aktualno pa Mlakar, *Skrivnostni tujec*, 212–32. Med starejšimi slovenskimi avtorji velja omeniti delo Steklasa, *Cigani*.

2 V zadnjih desetletjih je bil pri nas kot predmet antropoloških, etnoloških in obravnav zgodovinarjev izpostavljen zlasti (odklonilen) odnos neromskega okolja do »drugačnih« Romov. Tak odnos družbe do te etnične skupine v 18. in 19. stoletju je osvetlil tudi Andrej Studen v članku in monografiji *Neprilagojeni in nevarni* (2015). Na dojemanje Romov s strani zunanjih, neromskih opazovalcev je bilo osredotočenih več del in raziskav (Jezernik, *Zakaj pri nas žive Cigani*. Glogovič, *Slovinci o Romih*. Bajda, *Cigani v slovenski literaturi*. Esih, *Podoba Romov*), izpostaviti pa velja zlasti monografijo Anje Mlakar izpred nekaj let (*Skrivnostni tujec*, 140–76). Ob obravnavi romske problematike (temeljna dela: Štrukelj, *Romi na Slovenskem*. Štrukelj, *Tisočletne podobe*. Brizani-Traja, *Le ostanite*) je nekaj avtoric in avtorjev namenilo pozornost prikazu romske etnične skupine v slovenskem ljudskem izročilu (zlasti Štrukelj, *Tisočletne podobe*, 255–61, ki zbirno predstavlja izbor poglobitvenih objav, zgodb, smešnic, rekov, pesmic o Ciganih v dnevnikih, revijah in leposlovju od 19. do druge polovice 20. stoletja), nekateri so se nanj tudi osredotočili (Kunej in Serec Hodžar, *Jaz bi rad cigajnar bil ...*). – Kot svoj obolos k tej tematiki, ki se ji je posvečal tudi Andrej, in v njegov spomin namenjam svoj dopolnjen referat izpred slabih dveh desetletij.

V Sloveniji živijo Romi na Dolenjskem in v Beli krajini, v Prekmurju in na Gorenjskem. Na Dolenjsko in v Belo krajino so prišli iz obmejnih hrvaških krajev, v Prekmurje z Madžarske, medtem ko so se na Gorenjskem naselili Romi iz plemena Sinti, ki je živel v Nemčiji. Prekmurski in gorenjski Romi so se v veliki meri prilagodili družbenemu okolju in se vanj vključili, medtem ko dolenjski in belokranjski še vedno živijo v veliki meri na svoj ustaljen način v lastnih skromnih zaselkih, ločeni od ostalega prebivalstva. Tradicionalni poklici Romov na Slovenskem so bili še do desetletij po drugi svetovni vojni kovaštvo, mazanje ilovnatih in lesenih hiš, muziciranje, vedeževanje in napovedovanje prihodnosti, nabiranje zdravilnih zelišč, neredko so prosjali ter občasno kradli. V Prekmurju so se ukvarjali s svedrarstvom in pletarstvom, v Prekmurju in na Gorenjskem so bili potujoči brusarji in dežnikarji, na Dolenjskem drobilci kamenja in konjski mešetarji. Potujoči ciganski brusarji in dežnikarji so ponujali svoje storitve tudi v večjih slovenskih mestih.³

Skrivnostni Romi so s svojim videzom, vedenjem in nomadskim načinom življenja zbudili pozornost tudi pri snovalcih slovenskega ljudskega slovstva. Večina slovenskih ljudskih pesmi je bila zapisana v 19. stoletju; predstave svojih ustvarjalcev, ki jih pesmi zrcalijo, pa segajo v neopredeljiv – stoletje ali več – starejši čas in s tem postajajo vir podatkov za zgodovinarja. Ta se pri raziskavah preteklosti ne omejuje le na klasične zgodovinske pisne vire, kot so listine, kronike in letopisi, ampak dopolnjuje svoje vedenje tudi s podatki iz materialnih in ustnih virov ter ostalin in pisnih stvaritev, ki si jih raziskovalno »lastijo« druga področja. Njegovo poznavanje preteklosti dopolnjuje tudi ljudsko slovstvo. Čeprav avtor ljudske pesmi ali pripovedi ni imel za cilj opisovati verodostojnih dejstev in dogodkov, je iz besedil ljudskega slovstva mogoče sklepati na stvarne pojave, dogajanje in njihovo doživetje v preteklosti. Zgodovinar se v ljudskem slovstvu ne osredotoča na jezik, izvor, tradicijo, obliko, verz, melodijo,⁴ ampak skuša v pripovedi in besedišču najti namige o konkretnih dogodkih ali razmerah v zvezi z raziskovano tematiko. Iz izročila skuša izluščiti podobo nekdanje realnosti, kakor tudi njeno doživetje s strani (so)oblikovalcev besedil.

Prvotni stvaritelji raznih oblik ljudskega slovstva so anonimni. Njihov cilj ni bil umetniški, literaren, ampak sporočilen, pogosto poučen. Poduk ima namen sooblikovati pravila in načela človeškega vedenja, zato sklepamo, da zlasti pesmi s tovrstno vsebino ni sestavljala neuka oseba. Besedila pogosto predstavljajo zgled oziroma življenjsko vodilo in vključujejo nauk v obliki slabe izkušnje za tiste, ki se navodila ne bi držali. Skušala so vplivati na ravnanje skupnosti, uravnavati sobivanje ljudi in uvajati kolektivni življenjski red. Z enostavnim besediščem in izražanjem so nagovarjale preproste ljudi. Vsebinsko besedil gre razumeti kot analogijo preteklih pojavov in dogodkov, ne kot opis konkretne realnosti, čeprav je pripoved lahko odmev resničnega dogodka. Na čas nastanka besedil je mogoče sklepati le redko: posredno iz vsebine, kadar besedilo omenja kronološko opredeljive razmere, dogodke ali osebe. Prvotno

3 Štrukelj, *Obrt in drugi viri*.

4 Kumer, *Vloga, zgradba, slog*.

besedilo so preprosti naslovniki prevzeli in ga ustno predajali iz roda v rod. Bilo je fluidno v prostoru in času. Doživljalo je difuzijo ter se prilagajalo razmeram, predstavam in govoru okolja.

Romi se sami ponašajo z lastnimi pravljicami, povedkami in pesmimi,⁵ ki na njim svojski način predstavljajo njihovo lastno videnje njih samih in drugih, medtem ko jih slovensko ljudsko izročilo dojema od zunaj kot zagonetne tujce, pogosto s strahom, ki poraja odpor, a včasih tudi občudovanje in naklonjenost. V nadaljevanju bomo skušali ugotoviti, kaj o Romih v preteklosti sporoča slovensko ljudsko slovstvo. Glavni deli, ki ju bomo pritegnili v pretres, sta objava slovenskih ljudskih pesmi Karla Štreklja in zbirka Slovenske ljudske pesmi.⁶ V prispevku bežno navajamo tudi nekaj paberkov o Romih iz starejšega pripovednega ljudskega slovstva.⁷

Kot antipod podobi Romov v zavesti preprostih ljudi, ki jo odraža ljudsko izročilo, bomo osvetlili njihovo videnje v očeh dveh zgodovinarjev – intelektualcev 19. stoletja: Ivana Steklasa in Janeza Trdine. Literarizirano delo slednjega⁸ o »ciganih« je že pritegnilo pozornost, manj pa njegovi bolj avtentični dnevniški zapiski s terena iz sedemdesetih let 19. stoletja.⁹

Romi v ogledalu slovenskega ljudskega pesemskega izročila

V zvezi z Romi vsebuje slovensko ljudsko slovstvo številne opazke ter posredne podatke. Starejše ljudsko izročilo, ki zrcali pogled na Rome v preteklosti, sodobnega vzdevka Rom ne pozna in to etnično skupino naslavlja s »cigani« z malo začetnico,¹⁰ brez negativnega podtona, kot ga sicer zasledimo v besednih zvezah slovenščine, ki jih povzema *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ). V njem so – ob objektivni opredelitvi pojma cigan¹¹ – navedene številne besedne zveze, povezane s cigani. Večina med njimi je slabšalna, npr. »pravili so, da cigani kradejo otroke«, »tolpa ciganov«, »laže kot cigan«; primerjava »je tak cigan« pomeni, da je zanemarjeno oblečen, »pri nas je kot pri ciganih« pa, da je vse v neredu; cigan je »zvit, lahkomiseln, malopriden človek«. »Ciganico (tj. ciganko) so obdolžili, da je ukradla kokoš«, »ciganka prosi po hišah«, ciganski je »nestalen, nemiren«. Ciganija je »revno, zanemarjeno bivališče, stanovanje ali poslopje«, ciganiti pomeni »potepuško živeti, goljufati, odirati«

5 Wlisočki, *Märchen und Sagen*. Hermann (ur.), *Ethnologische Mitteilungen*: passim. Groome, *Gypsy Folk Tales*. Kopernicki, *Textes tsiganes*. Đorđević, *Ciganske*. Uhlik (ur.), *Ciganske priče* [Ciganske pravljice]. Livijen, *Vragovedke*. Vižintin, *Slovenske romske pravljice*. Objave do 2016 navaja Kledzik, *La literaturaki Romengi*.

6 *Slovenske ljudske pesmi* I–V (dalje SLP).

7 Kocbek (ur.), *Pregovori*. Šašel, *Bisernice*. Šašel, *Slovenski pregovori*.

8 Trdina, *Zbrano delo* 6–11.

9 Štabi in Kramberger (ur.), *Podobe prednikov* I. (zvezki 1–7), II. (zvezki 8–17), III. (zvezki 18–26) (v nadaljevanju znotraj besedila: knjiga, zvezek/številka odstavka).

10 Temu v nadaljevanju sledi tudi ta prispevek.

11 »pripadnik iz Indije priseljenega ljudstva, navadno brez stalnega bivališča« - SSKJ I, 250.

(nekoga »ociganiti«). Opisane besedne zveze kažejo na odklonilen odnos izobraženih avtorjev leposlovnih del, revij, časopisov, poljudnoznanstvenih del in šolskih knjig, iz katerih je povzeto besedišče SSKJ do vsega, povezanega z besedo »cigan«.

Običajni ljudje so pripadnike te etnične skupine dojemali kot popotne tujce, drugačne od sebe. Ljudsko izročilo o njej se je ohranilo na Gorenjskem, Primorskem, Koroškem, Štajerskem, Dolenjskem in v Prekmurju. Osvetljuje zlasti fizične značilnosti in izgled njenih pripadnikov, njihov značaj in vedenje ter njihov način življenja, preživljanja in premoženjskega stanja. Vzdevek »cigan«, »cigajnar« sam po sebi v besedilih ljudskega slovstva nima negativnega prizvoka.

Opisi zunanosti ciganov omenjajo njihovo temno polt (»črn cigan«). V pesmih večkrat srečamo omembo, da so cigani črnega obraza, kar je redko povezano z grdoto (»Oj ti grd črn cigan« – *Slovenske ljudske pesmi* (dalje SLP) I, 1, št. 65/27), a bistrega, lepega, luštnega, zaljubljenega pogleda, ki je prevladal nad neprilичnim obrazom (»Obraza je ries gerdiga, | pa je pogleda liejšega« – SLP I, 1, št. 65/8; »Obraza res ni lepega, | pa je pogleda luštnega« – SLP I, 1, št. 65/19). Črnim očem ciganov pripisujejo pesmi hipnotično moč, za katero naj bi bila zlasti dovzetna mlada dekleta.

Razširjen je motiv ljudske pesmi, ko ciganski snubec osvoji krčmarjevo ali županovo¹² hčerko.¹³ Zgodba se navadno začne ob druženju, kjer cigani kujejo načrte o tatinskih in osvajalskih pohodih k dekletom. Pod lipo je (ob mizi) zbranih ducat črnih¹⁴ ciganov: »Okol ciganov je dvanajst, | črnih ciganov je dvanajst« (SLP I, 1, št. 65/11), »Pod lipco miza rumena, | okoli nje ciganov dvanajst, | črnih ciganov glih dvanajst« (Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi* (SNP) I, št. 136. SLP I, 1, 65/5). Vasi naj ne bi zapustili, dokler ne bi v njej omrežili in pridobili dekleta: »Ne gremo prej/ popred iz (š)te vasi, | da se na ženska pridobi / da se no dekle pridobi« (SLP I, 1, št. 65/9, 10). Eden od njih se napoti snubit dekle – županovo ali gostilničarjevo hčerko.

Župan ciganskega snubca prijazno pričaka in mu napije s četrtinko vina: »Nasiť te Bog, č(e)rni cigan!« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). – V ljudskem izročilu črni ciganski zapeljivec praviloma zvabi s seboj krčmarjevo hčerko. Po prvih dveh zdravicah se mu ta še upira in se do njega vede nesramno žaljivo, ponujeno vino izpljune ali zlije stran, po tretjem kozarcu pa ne več. Najprej »Grdo ga je pogledava, | ... | tega cigana črniga« (SLP I, 1, št. 65/1) in se izgovarjala: »Sram te nej bo, čarən cigan«, »Oj sram te bod, črn cigan« (SLP I, 1, št. 65/15, 16), »Oj ti čern cigan, | oj, kak je mene piti sram!« (SLP I, 1, št. 65/9) in ga zavračala: »Oj ti grd črn cigan, | saj dosti lepših fantov mam!« (SLP I, 1, št. 65/27). Po tretjem kozarcu vina pa je »prav lepo ga pogledala, | se malo mu nasmejala« (Štrekelj, SNP I, 133. SLP I, 1, 65/2)¹⁵ in pomislila: »Res je obraza črnega, | pa je pogleda bistrega«, »Reis ja ubraza črnega, | ja pa pogleda bistrega«, »Ubraza je reis črniga, | pogleda je pa bistriga«,

12 Župan mu napija z vinom, dogajanje pa se nadaljuje ob pijanosti, ki jo cigan plačuje (!) (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2), zato gre verjetno tudi v tem primeru za gostilničarjevo, in ne za županovo hčerko. Podobno velja za inačice pesmi, ko si cigan prikarta natakario, ki naj bi bila županova (!) hčerka. - SLP I, 1, št. 66/1, 2, 4.

13 Namesto cigana znamita dekle s seboj tudi lajnar in Jelengar. - Štrekelj, SNP I, št. 137, 138. SLP I, 1, št. 64/2, 1.

14 Izbrani so navedki z omembo črne polti.

15 V enem primeru (SLP I, 1, 65/14) celo »cigana je poljubila«.

»Obraza je res črnega, | očesa pa zaljubljenega«, »Obraza je res črnega, | pogleda je pač luštnega«, »Če je obraza črnega, | je pa pogleda lepega« (SLP I, 1, št. 65/12, 14, 17, 18, 25, 27). Potem pa: »Še cigan jo črno pogledal je: | Alenčici se koj dobro zdi« (Štrekelj, SNP I, št. 134. SLP I, 1, št. 65/3) in dekle je obšla zapeljiva misel: »Cigan ima črne oči, | pri njem so/bodo kratke noči« (Štrekelj, SNP IV, št. 135. SLP I, 1, št. 65/4). Popustilo je: »Čakaj, čakaj, črn cigan, | jest grem vprašat stare matere.«¹⁶ – »Mat, al b' vzela cigana črniga?« (SLP I, 1, št. 65/1). Krčmarica je hčerko svarila pred snubcem: »Snoč si imela sedemnajst snubačev, | ... | nicoj pa črnega cigana« (Štrekelj, SNP I, št. 134. SLP I, 1, št. 65/3) in jadikovala: »Rajma, rajma, Nežica, | ki si cigana špegala!« (Štrekelj, SNP I, št. 136. SLP I, 1, št. 65/5) in ji ženina odsvetovala: »Nikar cigana črniga«. Hči pa je ni poslušala in je odšla »s tem ciganam črnim preč« (SLP I, 1, št. 65/1) ob turobnem obetu: »Prej si bla hčera birtova, | zdej boš cigana črniga« (SLP I, 1, št. 65/9).¹⁷ Temnopolt, a za dekle privlačen je bil tudi cigan, ki si je prikartal mlado natakario. Vprašala je mater: »Al wzamem cgana za moža? | Reis ja ubraza črnega, | ja pa pogleda bistrega« (SLP I, 1, št. 66/6).

Cigane ljudsko izročilo opisuje kot umazane, oblečene v slaba, razcapana oblačila ter bosih nog, kar pa deklet ni motilo: »Oj mati! Ni gorših (lepših, op. av.)¹⁸ ljudi, | ko so cigani vmazani!« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). Podobno kot cigani je bil oblečen tudi lajnar, ki je prelepo igral in prepričal dekle, da je šlo z njim: »Če imam suknjo stergano, | pa imam doma židano« (Štrekelj, SNP I, št. 137. SLP I, 1, št. 64/2). Cigan, ki je prišel snubit županovo hčerko, je imel za to priložnost na sebi barvito oblačilo, v žepu pa zlatnik: »Je segel v svoj pisan aržat, | prinesel vun je rumen zlat« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). Tudi ciganski snubec krčmarjeve hčerke je potegnil cekin iz »židanega aržeta« (SLP I, 1, št. 65/15). Cigani naj bi – po analogiji pesmi o dragoncih – nosili rdeče hlače: »Jaz bi ràt cigajnár büu, | ardéčā 'lačā nōman« (Štrekelj, SNP IV, št. 7514), rdečo kapo: »Jaz bi rad cigajnar/lutrajnar bil, | pa rdeče kape nimam/nemam« (Štrekelj, SNP IV, št. 7516 in 7517). Ljudska pesmica o ciganskem goslarčku pa opisuje njegovo borno opravo: »Ni imel nič suknje, | a v klobuku luknje, | v trdem snegu bos, | kakor v grmu kos.«

Cigani so se v očeh ljudskega pevca med seboj družili, se pod lipo prijetno pogovarjali in rajali (SLP I, 1, št. 65/9, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27), »špilali« (SLP I, 1, št. 65/10), hodili po gostilnah, popivali¹⁹ in osvajali dekleta. Po ljudskem pesemskem izročilu so se vedli samozavestno, kar je razvidno iz njihovega podjetnega izbora županove ali krčmarjeve hčerke za nevesto in iz ravnanja ob njenem zapeljevanju. Cigan, ki je prišel snubit županovo hčer, je možato odgovoril na županovo zdravico: »Bog žegnaj vam, oče župan!« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). V gostilni je postavljajško zakotalil po mizi zlatnik in pustil preostanek za napitnino (SLP I, 1, št. 65/1, 16), potem pa brezsravno napijal ter vztrajno osvajal in snubil

16 V kamniški inačici se je krčmarjeva hčerka obrnila na očeta, sicer vselej na mater. – SLP I, 1, 65/16.

17 Refren pri inačici iz Luč na Štajerskem je: »Preljubi moj cigan, | kako je mene sram!« – SLP I, 1, 65/10.

18 V pesmi se uporablja tako pridevnik gerd, gerši v smislu grd, grši, kot primernik gorši v smislu lepši.

19 Zbadljivka omenja, da so zapili ves izkupiček od kovanja »brumbic«. – Štrekelj, SNP IV, št. 7743.

izbrano dekle. Samozavesten izgled ciganov ponazarja tudi primerjava v ljudskem reku: »Gre pokonci kakor cigan v Zagrebu«. ²⁰

Cigani naj ne bi držali dane besede, kar ponazarja izraz »Ciganjska nevera« (Štrekelj, *SNP I*, št. 272). Spremljal jih je – ne povsem neupravičen – sloves, da so nagnjeni k laganju in goljufanju. Ciganski snubec se v pesmi hvali izbranki: »Jaz imam zidanih devet gradov, | desetega mi pa zidajo« (Štrekelj, *SNP I*, št. 134. *SLP I*, 1, št. 65/3) ²¹ in ji obljublja: »Po štacunah boš špancirava, | tolerje boš preštevala. | Jest imam štacune tri, | le eno lepši kakor dve. | Ena je iz čistiga zlata, | druga je iz čistiga srebra, | treka škrlata tanciga, | k ni v cel Ljubljani taciga« (*SLP I*, 1, št. 65/1). Opisani lastnosti ciganov neusmiljeno in neprizanesljivo izrabljajo ljudski pregovori in reki: »Laže kot cigan«, »Pogaja se po ciganski, plača po moški«, »Ciganska pogodba – moška plača«, ²² ki so v svojih prisposodobah lahko še bolj grobi: »Denarja ima več ko ciganska družina grehov«, ²³ »Sili kakor cigan v pekel«. ²⁴

Opisi ciganov, ki jih je oblikovalo ljudsko izročilo, so bolj naklonjeni moškim kot ženskam. Do ciganke sta surovi rekli: »Ciganka nima obraza, toda polno torbo« in »Pijavka – ciganka«. ²⁵ Ljudske pesmi so v izrazju mnogo milejše in manj obsojajoče. Svarijo dekle, kaj jo čaka po odhodu s ciganom. Imela naj bi bolhe (»Prej si po cimrah pometala, | zdaj boš pa bovhe pojala!« - *SLP I*, 1, št. 65/10), zadimljena (»Do zdaj si bla vsa židana, | zdaj bodeš pa zadimljena«), nepočesana (»Do zdaj si bla nakravžlana, | zdaj bodeš pa razkuštrana«), golonoga: (»Do zdaj s nosila najlontke, | zdaj bodeš pa gole noge«). Obuta naj bi bila v lesene cikle (»Do zdaj s nosila šulance, | zdaj boš lesene cikle«. - *SLP I*, 1, št. 66/9) ali v čevlje iz svinjske kože, mnogo trše od tistih iz mehkega kozličkovega usnja (»Zdej si nosila čevlčke, | oj čevlčke kozličkove, | zdej bodeš pa prešičkove«. - *SLP I*, 1, št. 65/13).

Čez rame naj bi ciganske ženske tovorile bisage in malhe (»Zdej boš nosila mavhi-čce«. - *SLP I*, 65/13). Ko je odhajala od doma, si je ciganova nevesta iz treh laktov (po slabih 80 cm) platna ali prta sešila tri mavh(c)e (Štrekelj, *SNP I*, št. 133, 136. *SLP I*, 1, št. 65/1, 2, 5, 7, 9, 12). V motivu ljudske pesmi, pri katerem je star cigan pri kartah priigraval mlado natakario, gostilničarjevo hčerko, naj bi se tej obetal, da bo z novorojenim sinčkom hodila po svetu »z bisago zad, z bisago spred« (*SLP I*, 1, št. 66/9). Bisage naj bi cigani uporabljali tudi za prenašanje otrok, kot v pesmi: »Cigani gredo, | v rjavih bisagah | otroke neso«. ²⁶ Dekleta, ki so se odločila zapustiti dom in oditi s ciganom, so se oskrbela s tremi malhami za hrano: zaseko, slanino (»(de)beli«, »masten«, »smrdljiv« špeh), meso, (»r(u)men«) maslo, mok(ic)o (»belico«, »belo«, »sorščino«, »všeničino«), (»rumeno«) pšenico, pšeno (»všen rmen«, »ušen(ček) rmen«, »uš(i)en rumen«), bel kruh in drugo (Štrekelj, *SNP I*, št. 133. *SLP I*, 1, št. 65/2, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 27, št. 66/7). Ostalo imetje so nosila v večjih ali manjših

²⁰ Kocbek (ur.), *Pregovori*, 56.

²¹ Podobno je zatrjeval lajnar: »Pa imam domá devet gradov ...« - Štrekelj, *SNP I*, št. 137. *SLP I*, 1, št. 64/2.

²² Kocbek (ur.), *Pregovori*, 111, 146, 30.

²³ Šašel, *Slovenski pregovori*, 102.

²⁴ Kocbek (ur.), *Pregovori*, 164.

²⁵ Prav tam, 30 in 144.

²⁶ *Tristo narodnih*, 10.

culah, »(ciganskih) pu(i)nk(ə)lčkih« (SLP I, 1, št. 65/15, 22, 25, 26; št. 66/2, 4, 5, 6, 8). Ciganka naj bi imela tudi glasbilo – ciganske citre (»Prej si nosila litrčke, | zdaj boš nosila citrčke«, »Do zdaj s nosila litrce, | zdaj boš ciganske citrce«. - SLP I, 1, št. 66/7, 9) – in nanj igrala (»Prej si z dnarci cvenkala, | zdaj boš na citre brenkala«. - SLP I, 1, št. 66/2. »Prej si z glažkam/glažki trinkala, | zdaj boš na citre / s citram brenkala«. - SLP I, 1, št. 65/25, št. 66/4, 6, 8).

Ciganski otroci, sicer označeni žaljivo kot »pamži« (SLP I, 1, št. 65/16), so v pesmih opisani prikupno, a vselej gre za fantke: na zeleni praproti rojeni sinek naj bi bil kodrast (»kravžlest« - SLP I, 1, št. 66/9). Ciganček v splošno znani pristrčni pesmici je opisan naklonjeno kot očarljiv in nadarjen, čeprav združuje vse dobre (!) lastnosti svojih rojakov: je vranječrn, škrtasto droben in gibčen, bister, bogat, vendar slabo oblečen in bosonog brez vrhnjega oblačila in s preluknjanim klobukom; prelepo igra na gosli, ljudje pa ga imajo radi in ga obdarujejo: »Prišel je ciganček, | sajast kakor vranček, | majhen kakor škrt, | gibčen pa bogat. || Ni imel nič suknje, | a v klobuku luknje, | v trdem snegu bos, | kakor v grmu kos. || Eno pa le znal je, | goslice igral je, | milo in lepo, | kakor malokdo. || In ljudje so znali, | da je umen mali, | stekli so domov, | poiskati darov. || Šel je proč ciganček, | sajast kakor vranček, | majhen kakor škrt, | gibčen pa bogat.«

Stvaritelji ljudskega izročila so zaznali ciganski nomadski način življenja, ki se je odvijalo po gozdovih, logih in gmajnah. Pesemska prisposoba gostilničarja ob slovesu s hčerko, ki se je namenila oditi s ciganom, je bila: »Cigan ima devet gradov, | pa ne vé, it' kam domov; | in tisti je najlepši grad, | ki nima ne oken ne vrat« (Štrekelj, SNP I, št. 135. SLP I, 1, št. 65/4). Dekletu, ki je odšla s ciganom, so svareče napovedovali: »Zdaj boš s cigani vandrala« (SLP I, 1, št. 66/9), »Zdej boš po gmajni/gmajnah / po gozdu vandrava/vandrala« (SLP I, 1, št. 65/15, 16, 22), »Boš zdaj po borštih bandrala« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2), »Zdej boš po cest/gmajnc/go(j)zd / v lok' ma(r)širala« (SLP I, 1, št. 65/10, 26, št. 66/4, 5, 6), »Zdaj pa (se boš) po gojzd potikala« (SLP I, 1, št. 65/14), »Zdaj boš po leso/gmajnah/gojzdih jamrala« (SLP I, 1, št. 65/9, 13, 18), »Zdej boš po gmajnci jokala« (SLP I, 1, št. 65/17, 20). Tudi njeno prenočišče naj bi bilo poslej pod milim nebom: »Zdaj boš po guojzdu bivala« (SLP I, 1, št. 65/25), »Zdaj boš pa v goš kvartirala« (SLP I, 1, št. 66/7), »Zdaj boš spala v/ na gmajnici« (SLP I, 1, št. 65/18, št. 66/2, 3, 9), »Zdaj si ležala v postelji, | zdaj boš pa v temnem lesovju«, »Sinoč si spala na bejli postelji, | necoj boš pa u gojzdecu«, »Snuč sem ležâ na bel' blazin, | nicoj pa na zelén planin« (Štrekelj, SNP I, št. 133, 135, 136. SLP I, 1, št. 65/2, 4, 5), »Do zdaj s ležala v postelji, | zdaj bodeš pa na praproti« (SLP I, 1, št. 66/9). Nagajiva rima, namenjena ciganom, ki omenja naravo, pa je: »Ala brate, | nà zelene trate!« (Štrekelj, SNP IV, št. 7748).

Kot ciganova žena naj bi mladenka poslej kuhala v gozdu (»Zdaj moraš v gozdu kuhati«. - SLP I, 1, št. 65/7), medtem ko je doslej kuhala v peči (»Doslej si v pjači kuhala«. - SLP I, 1, št. 65/25). Namesto da bi skubla domače piščance, naj bi poslej kradla kokoši (»Prej si pšeta pulila, | zdaj boš pa kure kradila«. - SLP I, 1, št. 65/10). Ciganska hrana naj bi bila priskutna, sestavljali naj bi jo mačke, masten špeh, umazan

kruh in črn »šepuh«: »Zdej si pekla pratico, | zdej boš pekla mačico« (SLP I, 1, št. 65/18), »Poprej si jedla beli kruh, | zdej boš pa jedla masten špeh« (SLP I, 1, št. 65/14), »Do zdaj si jedla beli kruh, | od zdaj boš pa jedla črn šepuh« (SLP I, 1, št. 66/1), »Prej si jeidla beili kruh, | zdaj boš pa jeidla umazan kruh« (SLP I, 1, št. 66/6). Na kurjenje ciganov v naravi namiguje ljudska pesem »Tà dim, tà dim, | tu se pogače pečeju, | tam se črni cigani mečeju« (Štrekelj, SNP IV, št. 7803).

Noč s cigani naj bi bile kratke in burne (»Cigan ima črne oči, | pri njem so/bodo kratke noči«. - Štrekelj, SNP I, št. 135. SLP I, 1, št. 65/4). Imeli naj bi veliko otrok, ki so se rojevali na prostem (»Boš tam v zeleni praproti | rodila sinčka kravžlestga«. - SLP I, 1, št. 66/9). Dekletu z otrokom se je obetalo drugačno življenje: »Zdej je pela pišuka, | zdej bo pa tekla zibuka«²⁷ (SLP I, 1, št. 65/18), »Prej si dnarce števala, | zdej boš povojčke zvijala« (SLP I, 1, št. 65/17). »Ulan sem štela tolarčke | ... | letas pa vijem povojčke« (SLP I, 1, št. 65/12). »Do zdaj s nosila litrčke, | zdaj boš pa mlade cigančke« (SLP I, 1, št. 66/3). Dekleta, ki so odšla s cigani, naj bi se čez leto dni vrnila že z dvema otrokoma (»Ob let okrog pervandrara, | na ram pernesla pamža dva«. - SLP I, 1, št. 65/16), v sedmih letih pa naj bi rodila že pet sinov (»Boš bandrala celih sedem let, | da boš imela sinkov pet«. - Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). Ljudski pevec pa je za cigansko (!) nevesto in njen naraščaj sestavil naslednje rime: »Drevi so jo poprosili, | v torek so jo poročili, | v sredo jim je porodila, | v četrtek so ga okrstili, | v petek so mu svete dali: | ako neče krasti, | Bog mu ne daj rasti« (Štrekelj, SNP IV, št. 7747). Stvarna razlaga bi bila, da se je dekle (ciganka) poročilo tik pred porodom. Nasvet novorojencu, ki so ga dan prej krstili, da mu bo usoda naklonjena le, če bo kradel, pa zbadljivo namiguje na tatinsko naravo ciganov. Glede ciganskega družinskega življenja pa je mnogo bolj od ljudske pesmi surov in nespodoben ljudski rek: »Ko bi se ljudje ne ženili, bi se svet spremenil v cigansko zgonišče«.²⁸

Podatki o dejavnosti ciganov, ki jih posreduje ljudsko izročilo, so dokaj realistični. Iz bežne omembe, da se pod lipo zbirajo cigani »in vsak svoj piskerc imajo« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2), je razvidno, da so se ukvarjali z izdelovanjem loncev. Poleti naj bi brusili sekire (Štrekelj, SNP I, št. 7324), kovali naj bi glasbila – kovinske bobne druml(jic)e (»brumbe«, »brunde« – Štrekelj, SNP IV, št. 7743, 7745, 7746) na razžarjenem ognjišču, kjer eden kuje, drugi razpihuje ogenj, tretji pa izdelek prodaja. Po eni inačici naj bi prodajali »iglce« (Štrekelj, SNP IV, 7744). Poleg cigančka, ki je igral na goslice, in ciganskih žensk, ki so igrale na citre, namiguje na cigansko muzikalno dejavnost tudi šaljiva pesem o mesarju, ki je delil kose zaklane krave in namenil pljuča ciganu, da bi jih imel za dude (»dudaš« – Štrekelj, SNP IV, 8651). Nekajkrat se omenjajo kot imetniki konja (oz. voza): cigan »nevesto na konjče posadi« (Štrekelj, SNP I, št. 135. SLP I, 1, št. 65/4). Še bolj je glede tega zgovorno reklo »Vsak cigan hvali svojega konja« (ali »svoja kola«).²⁹ Za ciganskimi vozovi, ki so jih vlekli konji, so, sodeč po reklu »Tudi cigan ima včasih dobrega psa«, ³⁰ najbrž tekli psi.

27 Zibelka je prisposoda za materinstvo.

28 Kocbek (ur.), *Pregovori*, 102.

29 Prav tam, 198.

30 Prav tam, 186.

Preživljali so se s pridelki, ki so jih pridobili od kmetov (»Tukaj ... ne boš nič drugja devova, | drugja kot kmete tirjava«. - *SLP I*, 1, št. 65/1) in tudi z beračenjem (»Eden prosi, | ... | tretji celo fehtajo«. - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7744). Ciganke naj bi bile večše prerokovanja (»šloganja«) in vedeževanja (kot pravi reklo: »Brez ciganke se nič ne ve«). Ljudi naj bi pogosto pretentale. Beračile so za kruh (tako v zbadljivki »Ena prosi, | ena nosi, | tretja vse sproti je«. - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7743), enako kot pozimi cigani (»Po zimi kruha prosijo«. - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7324). Ciganom ni bila tuja kraja (nasvet novorojenčku je bil: »Ako neče krasti, | Bog mu ne daj rasti!« - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7747). Cigani, ki so se zbrali pod lipo, so se posvetovali, kam bi šli zvečer krast (»na rop« - Štrekelj, *SNP I*, št. 133; *SLP I*, 1, št. 65/2, 15). V splošnem pa je bilo njihovo življenje siromašno, na kar namigujejo tudi reki: »Jé tako (malo), kakor bi ciganu belega kruha dal«, »Zmeraj o tem govori kakor cigan o belem kruhu«, »Smeje se kot cigan belemu kruhu« ali »Vesel kakor cigan, kadar sekirico najde«. ³¹

Po drugi strani pa ciganski snubec deluje kot premožen. V več primerih se šopiri s cekinom. Cigan, ki je prišel snubit županovo hčerko, je iz žepa potegnil »rumen zlat« (Štrekelj, *SNP I*, št. 133. *SLP I*, 1, št. 65/2), ciganski zapeljivec »segu je v aržet židani, | prnesu je vun rumen zwat« (*SLP I*, 1, št. 65/15), v drugem primeru je »na mizo vrgu rmen cekin« (*SLP I*, 1, št. 65/16). Tudi cigan, ki je pri kartah priigral mlado natakario, je bil petičen, čeprav nje to ni veselilo: ³² »Grem pa rajši praprot žet, | kot pa ciganu ckine štet« (*SLP I*, 1, št. 66/4), »Al rajši grem pa praprot žet, | kot pa s ciganom dnarce štet« (*SLP I*, 1, št. 66/9). ³³ Bratje, ki so rešili sestro Alenčico pred zlobnim ciganskim ženinom, so ga obesili, potem pa se polastili njegovega imetja (»Vse premoženje mu vzamejo | in z veseljem domu gredejo«. - Štrekelj, *SNP I*, št. 134; *SLP I*, 1, št. 65/3).

Ljudska domišljija je širila tudi strahove pred cigani z izmišljenimi pripovedmi. Cigani naj bi bili za doto pripravljeni celo ubiti ženo ali več žena, ki bi jih obesili (Štrekelj, *SNP I*, št. 134. *SLP I*, 1, št. 65/3) ³⁴ ali utopili: »Nocoj boš pa že špiža ribija« (Štrekelj, *SNP I*, št. 135. *SLP I*, 1, št. 65/4), »Poprej s bla žena cganova, | zdaj boš pa špiža ribjeva. | Prime jo, oj za lase | in vrže jo v globok morje« (*SLP I*, 1, št. 65/14) ali: »Ko prideta do ene vode, | prime jo za vrh glave | in vrže jo v zelen morje. | Prej s bla hčerka birtovska, | zdej boš pa špiža ribijska« (*SLP I*, 1, št. 65/27). S cigani so kaj radi strašili otroke, da bi jih pripravili k ubogljivosti: »Če se ne umivaš, | cigana se boj, | sicer te zaloti | in vzame s seboj«.

Ljudje niso želeli, da jih enačijo s cigani: »Ako smo tudi črni, nismo cigani«, »Dasi sem črna, nisem ciganka«. ³⁵ Iz obeh rekov sta razvidna stigma črne polti in odklonilno dojemanje okolja do ciganov. Ženitni drug, ki mu je družica izročila šopek, ji je oponesel: »Al' si ti zgirana, | al' si pijana, | da si obcirala | tajga cigana!« (Štrekelj, *SNP I*, št. 5288).

31 Prav tam, 65, 207, 168, 192.

32 Tudi Kate, ki ji je veter odnesel naglavno lepoticje, pa se ji je zareklo: »Ki bi meni to donesl, | ja bi verna njeg'va bila« in ji je izgubljeno prinesel nazaj »cigančiček Ograncičček«, je tarnala nad svojo usodo. - Šašelj, *Bisernice II*, 204, 205.

33 Cigan je izbranki obljubljal: »Tolerje boš preštevala«. - *SLP I*, 1, št. 65/1.

34 Podobno ravnanje so pripisovali lajnarju (Štrekelj, *SNP I*, št. 137. *SLP I*, 1, 64/2) in Jelengarju (Štrekelj, *SNP I*, št. 138. *SLP I*, 1, 65/1).

35 Kocbek (ur.), *Pregovori*, 16, 40.

O ciganih govorijo tudi mnoge pripovedke in pravljice, ki so vsebinsko zelo pester. Številni so v njih opisi »konkretnih« ciganskih prevar, goljufij, tatvin, vragolij in bistrih domislic, razkrivajo pa bolj kot ne negativne lastnosti ciganov. Jedrnat povzetek objav tovrstnih besedil daje Pavla Štrukelj,³⁶ med starejšimi zbiralci, ki so objavljali tako gradivo, pa sta opazna zlasti Ivan Šašel³⁷ in Lojze Zupanc.³⁸ Dve zgodbi o ciganih iz gradiva Karla Štreklja je objavila Monika Kroepej.³⁹

Cigani v članku Ivana Steklase

Zgodovinar Ivan Steklasa⁴⁰ je leta 1890 sintetično – zaokroženo opisal Rome – »cigane« kot nomadsko ljudstvo, ki že stoletja neustaljeno živi v Evropi, zato nima lastne zgodovine, o njih pa pripovedujejo njihov jezik, povesti in pesmi. Imenujejo se različno, najbolj razširjeni imeni sta rom in sinto, ljudje pa jih imenujejo cigani. Po legendi, ki se je v 15. stoletju razširila v nemških deželah, naj bi izvirali iz Egipta, kjer naj bi odklonili gostoljubje Jezusu na begu pred Herodom. Na Ogrskem se je razširilo izročilo, da so križanemu Jezusu populili žeblje iz rok in nog ter mu pobrali oblačilo. Ena pripoved trdi, da jih je papež obsodil na sedemletno potovanje, ker so se odvrnili od krščanstva. Iz njihovega jezika, telesnih značilnosti in iz njihovih pripovedk pa je razvidno, da so iz Indije. V Evropo naj bi prišli okrog leta 1000. Selitve so jim prirojene, spodbuja pa jih tudi odnos drugih ljudstev do njih. Delili naj bi se na trinajst vej: grški (balkanski), romunski, ogrski in hrvaški, češki, nemški, poljski in litvanski, ruski, finski, skandinavski, italijanski, baskijski, angleško-škotski, španski. Steklasa opiše cigane po deželah, njihovo bližnje poreklo, čas prihoda in odnos oblasti in okolja do njih. Večina evropskih ciganov je v njegovem času živela v Turčiji, Romuniji in na Ogrskem. Ogrski naj bi pribežali z Balkana pred Turki. Bili so kovači, orožarji, konjederci, krvniki, zlasti pa so bili priljubljeni kot godci. Pod turškim gospodvom naj bi se navadili krasti, ropati, požigati in prezirati smrt. Za časa Marije Terezije in Jožefa II. so jih skušali ustaliti in krščansko vzgojiti, prepovedali so jim poroke, njihove otroke pa predajali krščanskim družinam. Vabili so jih med vojake, rokodelce, poljedelce in jim prepovedali beračenje, a s skromnim uspehom. Steklasa (76) povzema pisanje neke gospe o njih: »Otroke sem oblekla, da ne hodijo po njihovi navadi goli okoli [...]. Stari delajo, dokler za njimi stojiš, prav pridno; komaj pa se obrneš, že se vsedejo [...]. Klobuka na glavi pa črevljev na nogah ne morejo tudi po zimi trpeti. [...] obleko prodadō ali pa izgubē [...], jedō vse, tudi mrcino, čeravno že grdo smrdi. [...] Njihovo življenje je prav živinsko, postave jim niso svete«. Izdajali so se za katoličane, bili pa so vraževerni, vere niso ne razumeli ne spoštovali.

36 Štrukelj, *Tisočletne podobe*, 255–61.

37 Šašel, *Bisernice*.

38 Zupanc, *Belokrajinske pripovedke*. Zupanc, *Svirel povodnega moža*. Zupanc, *Velikan Nenasit*. Zupanc, *Zaklad na Kučarju*. Zupanc, *Sto belokranjskih*.

39 Kroepej, *Pravljica in stvarnost*, 194, 195, 223, 224.

40 Steklasa, *Cigani*.

Steklasa opiše tudi videz (77–78) in lastnosti ciganov: Po izgledu so srednje visoke postave, lepe rasti, gibčni in žilavi, večinoma suhi. Glava je srednje debelušna, podolgovata, čelo nizko, obraz širok, včasih okrogel ali podolgovat. Nemirne oči so črne ali rjave z močnimi obrvmi. Nos je debelejši kot pri Evropejcih, usta so široka, nosijo brke in brado, črne goste lase pa v kodrastih kitah. Roke imajo kratke, noge pa dolge. Redki so beli, večinoma so rjavo zagoreli, včasih črno-rjavi. Opisovalcem se ne zdijo lepi, še posebno grde so žene, od tod rek: grda kot ciganka. Glavnika in mila ne poznajo. Oblačijo, kar dobijo od drugih, včasih so razcapani, njihovo spodnje perilo je umazano. Radi imajo pisana rdeča in zelena oblačila. Moški nosijo klobuk ali so gologlavi, dekleta so gologlava, žene pa se pokrivajo. Ženske se rade lišpajo, nosijo uhanе in verižice s srebrnim denarjem. Dojenčke nosijo v vrečah na hrbtu ali ob strani. Otroci so do desetega leta goli. So nadarjeni in ročni, a se ne marajo učiti. Kraja otrok je redka, saj imajo lastnih dovolj.

Po naravi so bistri in spretni, iznajdljivi in premeteni, lažnivi, prepirljivi in zamerljivi, drzni in prevzetni, spretni vohuni, kot vojaki pa slabi. Delajo neradi. So šegavi, a okrutni do živine, ciganski otroci pa radi mrcvarijo male živali – ježe, žabe, ptice. Njihov jezik je pomešan z besedami drugih ljudstev. Imajo prirojen posluš, brez not igrajo na gosli in bas. Steklasa omenja več godcev, ki so se uveljavili na tujem (86–87).

Potujejo z lojtrniki, ki jih vlečejo suhi konji. Živijo v ilovnatih, s slamo kritih bajatih, popotni cigani živijo v šotorih, pred katerim si zakurijo in kuhajo. Pri njih je vse umazano. So nezmerni in požrešni. Jedo vse, zlasti mrhovino; ni pa verjetno, da bi jedli človeško meso. Pijejo vodo, žganje imajo rajši od piva in vina, vsi kadijo pipo. Dobro prenašajo vročino in mraz, ne marajo pa vetra. Utrjenost proti slabemu vremenu jim je prirojena, otroke pa privajajo nanj. Živijo dolgo, zbolevalo predvsem zaradi nesnage. Zdravijo se sami z žafranom, čebulo in žganjem.

Očetove zapovedi mora ubogati vsak član družine.⁴¹ On sam spoštuje le svojega očeta in zlasti mater. Stare žene vsi čislajo in sprašujejo za nasvet. Ženin mora za nevesto staršem plačati. Poroko s pojedino priredijo najraje na sejmski dan, brez duhovnika. Čeprav imajo svoje otroke radi, ne skrbijo za njihovo vzgojo, ampak jih spodbujajo, da prosjačijo, lenarijo in kradejo. So praznovorni in strahopetni. Verjamejo v znamenja in slutnje, vero pa menjavajo. Otroke dajo tudi po večkrat krstiti.

Ukvarjajo se⁴² z muziciranjem, kovaštvom, orožarstvom, izpiranjem zlata, rezbarijo iz lesa, včasih so piskrovezci, opekarji in zidarji, redko dninarji in delavci na polju. Nepoštena opravila, ki jih opravljajo, so: goljufija in sleparija pri razlaganju sanj in kart, prerokovanje,⁴³ iskanje zakladov itd. Nepošten posel je mešetarjenje, posebno s konji. So tudi mazači pri boleznih, iztrebljajo miši in podgane. Slovijo kot tatovi, razbojništvo in uboji pa so pri njih redki. Ženske prodajajo lesene žlice, prosjačijo in kradejo. Slovenci jih ne marajo.

41 Nad družinami so bili poglavarji, vojvode in četniki.

42 Najuglednejši so bili godci, sledili so jim izpiralci zlata, opekarji, lesorezci in nižji godci. Pod njimi so bili kovači, še nižje dninarji in poljedelci, najnižje pa klateži, tatje, mazači in goljufi (80, 81).

43 Zlasti nevarne naj bi bile ciganke s svojimi vražarijami (80).

Steklasa z navedbo primerov opozori, da imajo cigani svoje pregovore, ljudske pesmi, napeve za ples in več pripovedk, iz katerih sta razvidni njihova prebrisanost in iznajdljivost. Zaključi pa z mislijo, da »cigan pri vsej svoji zapuščenosti vendar še ni tako propadel, da se iz njega ne bi mogel izobraziti koristen član društva, ko bi se dal le naseliti. [...] Bog daj, da bi mu bila prihodnost milejša [...], saj je tudi njega Bog stvaril po svoji podobi«.

Cigani v beležkah Janeza Trdine

Zgodovinar in pisatelj Janez Trdina v vlogi izobraženega zunanjega opazovalca opisuje Rome, ki jih naslavlja s cigani, v svojih dnevniških zapisih, zabeleženih na Dolenjskem med letoma 1870 in 1879. Poglobi se v njihov izvor iz Indije in tudi citira tedaj aktualno literaturo v zvezi z njimi.⁴⁴ Predstavi svoje zapažanje o njihovem štetju in besedišču (*I*, 2/št. 142, 147). Opozori, da so cigani na Kranjskem po 19. členu domovinskega zakona s 3. decembra 1863 pravi občani z domovinsko pravico. Slovenski Narod je 20. junija 1879 navedel, kje se nahajajo⁴⁵ (*III*, 25/št. 18).

Trdinova zapažanja se v veliki meri ujemajo in dopolnjujejo podobo ciganov v ljudskem slovstvu, le da so konkretnjejša, cigani pa v njih stopijo iz anonimnosti, dobijo imena in so opisani dokumentalistično – realistično.⁴⁶ Trdina je opazil, da se povezujejo v skupine ali »ciganske druhal«. Na Dolenjskem naj bi eno vodil oče pop Miha Brajdič, sicer pa je v Krškem živel družina Jurkovič, majhna kolonija pa v Mirni Peči (*I*, 2/št. 89). Tuji cigani na Štajerskem so tedaj znali nemško⁴⁷ in slovensko. Imenitnejša »sodrga tega naroda« naj bi bili »Egiptarji« (*I*, 2/št. 101). Skupine ciganov so si bile med seboj sovražne (*I*, 5.2/št. 232), k čemur so pripomogle tudi slabe izkušnje: enemu od Brajdičevih je egiptarska nevesta, ki je menda živel z očetom po zakonsko, pred svatbo pobegnila z aro (*III*, 25/št. 31).

Cigansko življenje, ki ga razkrivajo Trdinovi zapiski, je bilo skromno. Včasih so taborili v gozdu (*I*, 5.2/št. 183). Pri Stranjski vasi so imeli domačijo na srenjski zemlji (*III*, 25/št. 20). Brajdiči so pozimi vzeli v najem hišo pri potoku Petelincu, ki je bila sicer prazna (*III*, 25/št. 29). V bivališčih, kjer so živeli kak dan, je za cigani ostal »grozen smrad«, da je bilo treba vse poribati in osnažiti (*I*, 5.2/št. 104). Skrb za higieno ni bila njihova vrlina.

Njihov vsakdanji jedilnik je bil boren. Osnovni sestavini sta bili krompir in moka, ki so ju nosile ciganke v vrečah (*I*, 5.2/št. 108). Za pripravo hrane so si mast naberačili po hribih. Trdina jih je videl jesti krompir in mlade, na pol oskubljene ptiče, pečene

44 Vambéry, *Die Zigeuner in der Türkei*. Paspates, *Études sur les Tschingianés*. Grellmann, *Die Zigeuner*. Pott, *Die Zigeuner*. Trdina je navedel, da se v novejšem času s preučevanjem ciganskega jezika ukvarja Franc Miklošič (*II*, 8/št. 1).

45 V Jaršah v kamniškem okraju jih je bilo pet, v Zgornjih Gameljnah sedem, v Rajnušah v novomeškem okraju 34, v Osivnici na Kočevskem dvajset in v Brezniku v črnomeljskem okraju osem (*Slovenski Narod* [4]).

46 Zlasti člani družine Brajdič.

47 Nemško je znal tudi Miha Brajdič (*I*, 2/št. 89).

na masti. »Hrustali so jih z glavami in črevi vred, kar cele« (I, 2/št. 222). Pač pa so si na Trdinovo presenečenje nemški (štajerski) cigani za zajtrk kuhali kavo (I, 2/št. 112). Z žvečenjem (»čikanjem«) tobaka naj bi se cigani obvarovali kač (I, 2/št. 89). Bili so nevešči zdravilci: če bolnemu ni odleglo, naj bi mu stopili za vrat in ga zadušili (II, 13/št. 172).

Ciganske družine so bile številčne. Pop Miha (Brajdič) je imel trinajst otrok, od tega šest hčerk (I, 2/št. 89). Zakonca sta si bila pri ciganih naklonjena (I, 2/št. 142). Cigani so imeli radi svoje otroke (I, 5.2/št. 100). Pobegli cigani so se žandarju, ki je s šibo zagrozil njihovim otrokom, takoj prostovoljno predali (I, 5.2/št. 232). Družina je bila patriarhalna. Ko se je žena Mihovega sina Ceneta vnovič poročila, je morala svojega sina pustiti pri Mihi (I, 5.2/št. 232).

Cigani so se družili na prostem, pri čemer so mladi in stari, ženske in moški glasno peli.⁴⁸ Moški so nabirali dračje, ženske so kurile in kuhale. Eni so poležavali, drugi pa so napol goli stali na soncu. Otroci so se podili okrog, se smejali in oponašali žvrgolenje ptic (I, 2/št. 89). Ob drugi priliki so Mihovi cigani pred krčmo na trati pili in peli (tudi v zboru) in kadili pipo. Ciganke so imele v dveh vrečah orodje, posodo in hrano. Na konjih so bili naloženi prtljaga, čutare in drugo. Možje so nosili torbe (I, 5.2/št. 108).

Trdina opiše tudi cigansko svatbo, svate s šopki za klobuki, glasbo na citre, ples, petje v nemškem, italijanskem, ciganskem in tudi slovenskem jeziku. Nevesta je že imela otroka. Skuhali in spekli so mnogo piščancev, le malo drugega mesa. Pop je pridigal o neločljivosti zakona (III, 25/št. 29). Pri ciganih naj bi se poročala tudi brat in sestra (II, 13/št. 135). Pod Ljubnim pa se je ciganska dekla spečala z gospodarjem, ki je moral zato plačati njenemu očetu (III, 26/št. 19).

Preživljali so se na različne načine. Cigan se je pohvalil, da lahko zasluži »nekaj z delom, nekaj z goljufijo in nekaj pa, kakor se more« (I, 2/št. 225). Marsikateri cigan je bil v poštenu službi: Mihova hči je služila pri družinah v Novem mestu, nato v Ljubljani (I, 2/št. 89). Cigan Matiček je bil marljivejši od drugih pòslov in dninarjev (I, 2/št. 89). Mihov sin Matia se je zaposlil pri kamniškem konjedercu (I, 7/št. 62). Tuji cigani, ki so se pripeljali na vozovih, so iskali dela – kovaškega in kotlarskega (II, 10/št. 128). Peter Brajdič je leta 1829 ali 1830 pridobil najprej bivanjsko, nato pa lastniško pravico nad kovačnico (II, 13/št. 24).

Cigani so bili spretni pri reji in negi konj, ki so jih tudi prodajali (I, 5.2/št. 100). Za iztržek od ukradenega blaga so si ob veliki noči kupili »mrho«, ki se je v njihovih rokah prelevila v bistrega konjička. Včasih je imel vsak cigan svojega konja, včasih vsi skupaj enega (I, 5.2/št. 174). Cigani so imeli mnogo psov, nekaj lepih (I, 5.2/št. 108), dosti pa velikih, besnih in nevarnih. Zlasti naj bi režali na otroke, ki so šli v cerkev ali šolo (I, 2/št. 240).

V delokrog ciganov sta sodila tudi prerokovanje in muziciranje. Nemški (štajerski) cigani so hodili v mesto, kjer so godli ali privzdigovali karte in prerokovali (I, 2/št. 112). Štajerska ciganka je prerokovala grajski dekli v Zalogu, gospodar pa ji ni dovolil,

48 Cigani so peli tudi slovenske pesmi z divjim napevom (I, 5.2/št. 104). Mlada ciganka je nebeško pela, marsikje pa je – kot ugotavlja Trdina – primanjkovalo dobrih cerkvenih pevk (I, 5.1/št. 155).

da bi »šlogala« tudi njegovi bolni ženi (*I*, 2/št. 101). Pri tujih ciganih, ki so marca 1972 prišli do Krke s sedmimi vozovi in šotori, je »baba prerokovala ljudem« in jim izdatno zaračunala (*II*, 10/št. 128). »Kamničani« so znali dobro gósti, Brajdiči pa ne (*I*, 5.2/št. 232). Muzikalno nadarjenost so pokazali tudi ob pogrebih. V Zagrebu so cigani pokojnemu ginljivo zaigrali v slovo (*III*, 25/št. 16).

Pomemben vir dohodkov ciganov je bila tatvina. Ukradeno blago so prodajali pod ceno in ga z lahkoto spravili v promet (*I*, 2/št. 89). Kupčevali so v gostilnah (*I*, 2/št. 89), po hišah so prodajali železje: verige, srpice, žeblje, vile (*I*, 2/št. 155). Nemški (štajerski) cigani so kradli kokoši s trnkom, na katerega so nataknili košček kruha (*I*, 2/št. 124, 138). Preiskava okrožne sodnije v Novem mestu je pokazala, da so bili gorenjski in dolenski cigani med sabo povezani in so vzajemno prodajali ukradeno blago (*III*, 21/št. 36). Tuji cigani, ki so se pripeljali na vozovih, so za jamstvo, da ne bodo kradli, županu ponudili 600 florintov (*II*, 10/št. 128).

Cigani naj bi predrzno kradli, dokler jih ne bi okoličani nagnali (*I*, 5.2/št. 232). Do tatvin in neredov je prihajalo zlasti ob sejmihi (*II*, 10/št. 27). Mihov sin Vincenc (Brajdič) je v Karlovcu na trgu ukradel konja, zato so ga zaprli⁴⁹ (*I*, 2/št. 89; *I*, 5.2/št. 108). Zaprti so bili tudi drugi Mihovi sinovi (*I*, 2/št. 89). Brajdiče so žandarji prijeli, ker so poceni kupili ukradenega konja od drugih ciganov, ujeli pa so tudi pravega tatu (*I*, 2/št. 246, 249). Cigani kraj niso tajili, trdili pa so, da jim ukradeno pripada, ker gospodar ni terjal predmeta nazaj (*I*, 2/št. 89). Tudi konja cigan ni ukradel, ampak je konj odnesel njega (*I*, 2/št. 89). Tiste, ki so z njimi sklepali posle, so znali opehariti: ciganka je gospodarja, ki je ciganom na up prodal mast, zvabila v ciganski tabor, češ da bo tam dobil denar. Tam je zagnala vik in krik in cigani so ga pregnali brez plačila (*III*, 26/št. 19).

Cigani so redko beračili, so pa »dedci in babe« prosili za košček smotke (*I*, 2/št. 89). Ciganka naj bi takoj po porodu že prosila za »čik« (*II*, 13/št. 135). Ciganke so bile spretno v beračenju (*I*, 2/št. 222), prosile so v krčmi za kruh in drugo (*I*, 5.2/št. 108). Beračili so tudi nemški (štajerski) cigani (*I*, 2/št. 112). H krstnim botrom pa naj cigani ne bi hodili niti beračit, kaj šele krast, pač pa so dali novorojence večkrat (!) krstiti v bližnjih cerkvah zaradi krstnih daril (*II*, 13/št. 135). Cigani so sicer hodili v cerkev pogosteje kot ciganke, a naj bi bili počasne pameti. Ciganke so nosile v cerkev blagoslovit »žegen« (*I*, 2/št. 89, 155).

Vojaščini so se cigani skušali izogniti: dva cigana sta si v ta namen odrezala prste (*I*, 2/št. 142), eden pa se je delal gluhega (*I*, 2/št. 155). Trdina je videl štiri brez prstov (*II*, 13/št. 136). Pri vojakihi je bilo nekaj Mihovih sinov, drugi sin je bil brez roke, imel pa je vojaško odlikovanje (*I*, 5.2/št. 108). Sicer pa so ciganski rekruti izvrstno peli, čeprav so zavijali »nekako divje« (*I*, 2/št. 155).

O izgledu odraslih ciganov se Trdina ne opredeljuje, pač pa opisuje privlačnost njihovih otrok. Njegovo pozornost je zbudil »mal, prezal ciganček rdečih lic in kodraste, okrogle Ježuškove glave«, ki je kadil iz pipe, razgrajal in se prilizoval očetu⁵⁰ (*I*, 5.2/

49 Miha je trdil, da so ga zaprli zaradi pretepa.

50 To je bil Mihov vnuk Jurček ali Juraj, sin zaprtega Ceneta (*I*, 5.2/št. 174).

št. 108). Sicer pa naj bi bili ciganski otroci (»pankrti«) utrjeni, saj so tudi v hudem mrazu tekali goli okrog (*I*, 5.2/št. 100). Cigani so bili ob druženju ob sončnih dneh pomanjkljivo oblečeni (*I*, 2/št. 89), ob drugih, podobnih prilikah pa so celó nosili v mestih ukradene klobuke s peresi⁵¹ (*I*, 5.2/št. 108). Ob prazničnih priložnostih so bile ženske lepo oblečene. Tiste iz klana Mihe Brajdiča so imele novo koteninasto opravo in lepo opletene lase (*I*, 5.2/št. 183). Ko se je – po običaju – ob postu poročila, je Mihova najmlajša hči prišla na veliko nedeljo v cerkev lepo oblečena: nosila je krilo, obšito z baržunom, na glavi in okrog ramen pa novo in čisto⁵² volneno ruto (*I*, 2/št. 89). Med tujimi cigani, ki so prišli na vozovih, ni bil noben raztrgan, »dedci« so imeli debele srebrne gumbe in vžigalnik s srebrno bunko (*II*, 10/št. 128).

Po značaju so bili cigani previdni in nezaupljivi. Pop Miha naj bi spal z odprtimi očmi, da mu ne bi kdo ukradel denarja, ki ga je imel pritrjenega na golo kožo (*I*, 2/št. 222). Ko jim krčmar ni poravnal celotne kupnine za dva konja, so v strahu, da jih bo zastrupila, od krčmarice zahtevali, naj pred njimi poizkusi vsako jed (*I*, 5.2/št. 174; *I*, 6/št. 19). Tudi prodajalcu cajnic, ki jih je skušal ogoljufati za konja, se niso pustili pretentati (*II*, 8/št. 155).

Pop Miha je bil med cigani najbolj omikan in pameten. Vpričo njega ni bilo tepeža. Poskrbel je tudi za vrnitev ukradenih predmetov (*I*, 2/št. 89; *II*, 8/št. 155). Ko je prišel z mladoporočeno hčerko in še enim ciganom v krčmo, so se vedli spodobneje od mnogih Dolenjcev (*I*, 2/št. 89). Hči je kadila, cigan je pobiral s tal cigare in jih čikal (*I*, 2/št. 89). Tudi Mihov sin in žena sta se v krčmi lepo vedla, ona si je obrisala usta, preden je pila (*I*, 2/št. 142). Ko je pop Miha vrnil več, kot je bil dolžan, ni terjal vračila razlike (*I*, 2/št. 224).

Cigani so bili odprtih rok: žejnim potnikom so radi postregli z vodo (*I*, 5.2/št. 183), piti so dajali beračem, pijačo pa so ponujali tudi drugim (*I*, 5.2/št. 174; *I*, 6/št. 19). Pred krčmo so pili in ogovarjali Hrvatice (*I*, 2/št. 225), v krčmah pa so tudi kartali (*I*, 2/št. 89). Občasno pa je ciganom prekipelo. Ko je gospodinja s pretvezo odslovila nemške cigane, ki so iskali prenočišče, jo je stara ciganka nahrulila in preklela hišo (»brlog lažnjivih bab« – *I*, 2/št. 138). Kot pretepač je slovel Mihov sin Cene Brajdič, ki je bil tudi zaprt (*II*, 8/št. 159).

Trdina je izpostavil vdanost ciganov pijači: po njegovem naj bi bili največji pijanci tatovi in cigani. Pop Miha je sam odsvetoval poroko z lastnim sinom, češ da je pijanec in bo »vse zapravlil« (*I*, 2/št. 225). Cigani so nekdanj pili po beznicah ob Bršljskem potoku. Že zgodaj zjutraj so zapili po pet ali šest florintov, posebno če so prodali kakega konja (*I*, 5.2/št. 100). Po dobrem poslu so prišli že navsezgodaj zjutraj pit k Cilindru (*I*, 5.1/št. 155). V bršljski krčmi so do sedmih zjutraj popili že trinajst »firkeljnov« (*III*, 21/št. 63). Peter Brajdič in drugi cigani so glasno proslavljali pri Parkeljnu v Pr[ečni]? (*I*, 5.2/št. 144). Pijančevali so tudi ciganski rekruti (*I*, 2/št. 155). Praznik Matere Božje Angelske iz Porziuncole (2. avgusta 1871) je spremljalo pijančevanje romarjev. Tudi cigani so bili tam, že zgodaj zjutraj naslednjega dne so pekli in se mastili s »pridobljenim« plenom (*II*, 8/št. 254).

51 Miha je imel za klobukom pavovo pero.

52 Zdi se, da rute običajno niso bile čiste.

Trdina je verjel, da nemiren duh žene cigane, da se vračajo k svojim: navedel je primer cigančice, ki jo je vzgojila neromka, in njene sestre, ki je služila v dobri hiši (I, 5.1/št. 93). Obe sta odšli k ciganom – enako kot dve drugi ciganki z bogato doto (III, 25/št. 29).

Sklepna ugotovitev

Slovenske ljudske pesmi razpršeno in razdrobljeno povzemajo praktično vse bistvene značilnosti življenja pripadnikov romske etnične skupine pred poldrugim stoletjem in prej: od izgleda, značaja, vedenja do načina življenja in dejavnosti. Obravnavajo jih posplošeno, cigan v njih nima imena. A čeprav nastopa kot posameznik, se zdi, da pooseblja entiteto skupine. Cigan je v ljudski pesmi – če odmislimo namišljene, nestvarne strašljivke – prikazan dokaj realistično, redko ponižujoče (ciganski otrok je npr. »pamž«), s kančkom skrivnostnosti, a tudi privlačnosti moških (!) v otroških in mladeniških letih. Ciganom je namenjenih tudi nekaj hudomušnih zbadljivk. Za razliko od pesmi pa so pregovori in reki do ciganov, zlasti žensk, neusmiljeni in surovi. O njih ne omenjajo nič pozitivnega, ampak poudarjajo predvsem tiste njihove značajske in vedenjske lastnosti, ki jih je okolica obsojala.

Opisa razumnikov Ivana Steklase in Janeza Trdine, zgodovinarjev, ki sta v 19. stoletju posvetila pozornost romski etnični skupini, se sicer med seboj razlikujeta po osnovni zasnovi njunih del: Ivan Steklasa je priobčil sintetično študijo *Cigani*, Janez Trdina pa je zapustil dnevniške zapise, v katerih so omenjene tudi zanimivosti, ki jih je zaznal ali izvedel o okoliških dolenjskih ciganih. Dognanja in opažanja obeh avtorjev so si podobna in uskladjiva s podobo ciganov v slovenskem ljudskem izročilu.

V korektnem Steklasovem pregledu, ki celovito prikazuje romsko etnično skupino skozi njeno zgodovino do 19. stoletja, je zaznati avtorjevo osebno kritično stališče, ki ga je gojil do njenih pripadnikov. Pri njih najde in poudari mnogo graje vrednih lastnosti, ob katerih pa kot pozitivni omeni njihovo glasbeno nadarjenost in ustvarjalnost v obliki njihovega ljudskega izročila. Prostodušno tudi zapiše, da Slovenci ciganov ne marajo.

Trdinovi dnevnikarji se glede prikaza Romov ujemajo s Steklasovimi ugotovitvami, čeprav niso splošni, ampak so konkretni in geografsko osredotočeni predvsem na okolišje Dolenjske. Posebnost teh zapisov je v stvarnih podrobnostih, ki so izzvale avtorjevo pozornost. V besedilu stopijo posamezne osebe in ciganske družine iz anonimnosti. Trdina gleda nanje zviška, opiše njihovo življenje, vedenje, ravnanje ter njihove vrage. Njegov odnos do njih je zvedavo dobrohoten. Tudi besed »ciganiada«, »dedci in babe«, »druhal«, »sodrga«, »pankrt«, ki jih uporablja zanje, ne gre razumeti osebno žaljivo ali neprijateljsko. Iz njegovih zapisov pa je razvidno, da je bilo tedanje dolenjsko okolje do Romov nestrpno. Ko se je cigan sodnemu predsedniku pritožil, da je

predolgo v preiskovalnem zaporu, so po Trdinovi zabeležki kmetje vzkipele, češ »[z] daj pa še kdo reci, da se najde pri sodbi pomoč zoper tiste, ki nam škodo in nadlego delajo – vsaki ve, da so vsi cigani tatovi in malopridneži!« (I, 5.1/št. 55).

Viri in literatura

- Andrejič, Ljubomir. Prilog bibliografiji o Ciganima. *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu* 33 (1970): 209–70.
- Bajda, Barbara. *Cigani v slovenski literature. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2006.
- Brizani-Traja, Imer. *Le ostanite, Romi gredo!*. Celovec: Mohorjeva, 2000.
- Đorđević, Tihomir. Ciganske pripovetke i naše narodne pesme. *Naš narodni život* 8 (1933): 2–17.
- Esih, Tina. *Podoba Romov v izbranih pripovednih delih Janeza Trdine in Ivana Cankarja = The depiction of gypsies in the selected narrative works written by Janez Trdina and Ivan Cankar. Diplomsko delo*. Maribor, 2014.
- Glogovič, Stanka. *Slovenci o Romih. Stereotipi in predsodki o Romih/Ciganih v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2002.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb. *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch ueber die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksahle dieses Volks in Europa nebst ihrem Ursprunge*. Dessau, Leipzig, 1783.
- Groome, Francis Hindes. *Gypsy Folk Tales*. London: Horst and Blackett, 1899.
- Hermann, Anton (ur.). *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Illustrierte Monatsschrift für die Völkerkunde Ungarns und der damit in ethnographischen Beziehungen stehenden Länder, IV.* (1895).
- Jezernik, Božidar (ur.). *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi. Narativne podobe Ciganov/Romov*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.
- Kledzik, Emilia. La literaturaki Romengi buči ande Poljska angla thaj pala lengo bêsłjarimos pe zor. *RomArchive*. <https://www.romarchive.eu/rom/literature/literature-countries-and-regions/literatur-in-polen/>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Kocbek, Fran (ur.). *Pregovori, prilike in reki*. Ljubljana: Anton Trstenjak, 1887.
- Kopernicki, Izidor. *Textes tsiganes, contes et poesies. Teksty cygańskie 2*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1930.
- Kropelj, Monika. *Pravljica in stvarnost. Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995.
- Kumer, Zmaga. *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Založba ZRC, 1996.
- Kunej, Rebeka in Anja Serec Hodžar. »Jaz bi rad cigajnar bil ...«. *Podoba Ciganov v slovenskem ljudskem pripovedništvu in pesništvu*. V: Božidar Jezernik (ur.). *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi: narativne podobe Ciganov/Romov*, 67–100. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.
- Livijen, Jože. *Vragovedke. Ciganske pravljice*. Murska Sobota: Franc-Franc, 2012.
- Mihelič, Darja. Cigani v slovenskem ljudskem izročilu. *Glasnik ZRS Koper* 10, št. 6 (2005): 38–40.
- Mlakar, Anja. *Skrivnostni tujec in demonski sovražnik. Drugi in drugost v slovenski slovstveni folklori*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019.
- Paspates, Alexandros Georgios. *Études sur les Tschingianés*. Constantinople: A. Koroméla, 1870.
- Pott, August Friedrich. *Die Zigeuner in Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen. 1. Einleitung und Grammatik*. Halle: Heynemann [u.a.], 1844.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika. 1: A–H*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- *Slovenske ljudske pesmi 1*. Zmaga Kumer idr. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

- *Slovenske ljudske pesmi* 2. Zmaga Kumer idr. Ljubljana: Delo, 1981
- *Slovenske ljudske pesmi* 3. Marko Terseglav idr. Ljubljana: »Jože Moškrič«, 1992.
- *Slovenske ljudske pesmi* 4. Marjetka Golež idr. Ljubljana: »Jože Moškrič«, 1998.
- *Slovenske ljudske pesmi* 5. Marjetka Golež Kaučič idr. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- *Slovenski narod*, 12, št. 139, 20. 6. 1879.
- Steklasa, Ivan. Cigani (Narodopisna črtica. Spisal J. Steklasa). *Slovenske večernice za pouk in kratek čas* 44 (1890): 68–89.
- Studen, Andrej. Neprilagojeni in nevarni cigani. Izsek iz zgodovine kontaminacije, gnusa in prezira v 18. in 19. stoletju. *Acta Histriae* 23, št. 1 (2015): 97–112.
- Studen, Andrej. *Neprilagojeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Studen, Andrej. *Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2009.
- Studen, Andrej. Zlo pijančevanja in hudodelstvo. *Glasnik ZRS Koper* 10, št. 6 (2005): 70–73.
- Studen, Andrej. Zlo pijančevanja in hudodelstvo. K moralni zgodovini hudičeve nadloge – žganjepivcev in kriminalcev – v 19. stoletju. *Acta Histriae* 15, št. 1 (2007): 115–26.
- Šašel, Ivan. *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada I, II*. Rudolfovo: Katoliško tiskarsko društvo v Ljubljani, 1906, 1909.
- Šašel, Ivan. Slovenski pregovori in reki. *Etnolog* 17 (1944): 102–07.
- Štabi, Snežana in Kramberger, Igor (ur.). *Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879* [27 zvezkov rokopisa v 3 knjigah]. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije, 1987.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1895–1898.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi II*. Ljubljana: Slovenska matica, 1900–1903.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi III*. Ljubljana: Slovenska matica, 1904–1907.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi IV*. Ljubljana: Slovenska matica, 1908–1923.
- Štrukelj, Pavla. Obrt in drugi viri za prežvljanje pri Ciganih v Sloveniji. *Slovenski etnograf*, 21–22 (1968–1969): 73–100.
- Štrukelj, Pavla. *Romi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Štrukelj, Pavla. *Tisočletne podobe nemirnih nomadov. Zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*. Ljubljana: Družina, 2004.
- Trdina, Janez, *Zbrano delo 6–11*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1954–1958.
- *Tristo narodnih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Uhlik, Rade (ur.). *Ciganske priče*. Sarajevo: Džepna knjiga, 1957 [*Ciganske pravljice*. Prev. Niko Kuret]. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1959.
- Vambéry, Hermann. Die Zigeuner in der Türkei. *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde* 18 (1870): 279–81.
- Vižintin, Marijanca Ajša. Slovenske romske pravljice. *Otrok in knjiga* 39, št. 83 (2012): 145–57. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-06DGCXV4>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Wlisoeki, Heinrich v. *Märchen und Sagen der Transsylvanischen Zigeuner*. Berlin: Nicolaische Verlags-buchhandlung R. Stricker, 1886.
- Zupanc, Lojze. *Belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Učiteljske tiskarne, 1932.
- Zupanc, Lojze. *Sto belokranjskih*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Zupanc, Lojze. *Svirel povodnega moža in druge belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1944.
- Zupanc, Lojze. *Velikan Nenasit: belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Murenček, 1944.
- Zupanc, Lojze. *Zaklad na Kučarju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.